УДК 811.161.2. 81'282

Я.І. Самуйлик,
викладач
(Брестський державний університет)

ГАВОРКІ ВЫГАНАЎСКАГА ПАЛЕССЯ Ў МІЖДЫЯЛЕКТНЫМ АСЯРОДДЗІ

У статті розглядається проблема діалектної межі між загородськими та понеманськими групами говірок на основі фонетичних та морфологічних особливостей.

Сучасная дыялектная мяжа паміж заходнепалескай (брэсцка-пінскай, загародскай) і гродзенска-баранавіцкай (панямонскай) групамі гаворак блізкая да старажытнай балта-славянскай моўна-этнічнай мяжы. Многія даследчыкі ўмоўна праводзяць яе па рацэ Ясельдзе. Мяжа гэта невыразная. Тут праходзіць значная колькасць ізаглос [1] . На тэрыторыі адзначанай мяжы ў шырокім плане знаходзіцца даволі спецыфічны рэгіён – Выганаўскае Палессе.

Размешчана Выганаўскае Палессе ў міжрэччы Ясельды (прыток Прыпяці) і Шчары (прыток Нёмана). Найбольш пашыраныя тут паўночнабрэсцкія гаворкі [2]. Адна з груп гэтых гаворак – цэнтральнацеляханская. На поўдзень ад яе пашыраны гаворкі паўднёвацеляханскія. На крайнім поўдні рэгіёна бытуюць гаворкі валішчанска-аброўскія, паўночназагародскія і сярэднезагародскія.

Фарміраванне дыялектнага ландшафту Выганаўскага Палесся мае сувязь не толькі з прыроднымі аб'ектамі або гістарычнымі фактарамі, якія спрыялі кантактам насельніцтва (старадаўні шлях Пінск – Слонім, Агінскі канал) ці перашкаджалі ім (балотныя і лясныя масівы). Відавочна, у даследуемым рэгіёне не было поўнай дыялектнай аднароднасці і ў старажытныя часы, калі пачаў фарміравацца яго дыялектны ландшафт.

Да X—XIII стст. адносіцца значная колькасць славянскіх курганаў у Выганаўскім Палессі. Размешчаны яны ў заходняй яго частцы (Жытлін, Коратчын, Хадакі, Сярадава), цэнтральнай (Святая Воля), паўночна-ўсходняй (Залужжа, Свяціца), паўднёва-ўсходняй (Бакінічы). Прыкладна да VI—XIII стст. адносіцца гарадзішча ў Целяханах.

У XV – пачатку XVI стст. Выганаўскае Палессе ўваходзіла ў склад наступных адміністрацыйных і ўдзельных адзінак [3]. Асноўная адзінка – Вядская воласць (вядома з 1433 г.). Яна ўключала цэнтр і захад былога Целяханскага раёна. Да 1508 г. Вядская воласць уваходзіла ў склад Слонімскага павета. У гэтым жа годзе ўвайшла ў склад Пінскага княства, якое з 1521 г. стала паветам (спачатку Трокскага, а з 1566 г. Берасцейскага ваяводства). Ліпская воласць уключала ўсход былога Целяханскага раёна і прылягаючую частку Ганцавіцкага раёна (Раздзялавічы). Бобрыцкая воласць уключала паўночны ўсход Пінскага, поўдзень Ганцавіцкага раёнаў, большую частку Лунінецкага (без поўначы), часткі Жыткавіцкага і Петрыкаўскага раёнаў. Здзітаўская воласць Слонімскага павета (затым асобны павет) уключала значную частку Драгічынскага і Іванаўскага раёнаў, паўднёвы ўсход Бярозаўскага раёна і тэрыторыю на поўнач амаль да Івацэвіч.

У XVI—XVII стст. Беларусь пакрылася сеткай мястэчак. Гэта паселішчы, якія сумяшчалі ў сабе рысы горада і вёскі. Яны з'яўляліся эканамічнымі цэнтрамі навакольных акруг. У Выганаўскім Палессі і яго наваколлях такімі мястэчкамі з'яўляліся Выганашчы (упамінаецца ў 1600 г.), Хатынічы (з 1661 г.), Івацэвічы (упамінаецца ў 1600 г.), Лагішын (да 1569 г.). Пазней найбольш значным мястэчкам вывучаемага раёна, яго "сталіцай" сталі Целяханы. (першае ўпамінанне адносіцца да XVI ст.).

У пачатку XIV ст. амаль уся тэрыторыя Выганаўскага Палесся ўвайшла ў склад Вялікага княства Літоўскага. У выніку змен адміністрацыйнага падзелу сярэдзіны XVI ст. большая частка разглядаемага рэгіёна апынулася ў складзе Пінскага павета Берасцейскага ваяводства. Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай у склад Расіі ўвайшлі ўсходнія ўскраіны Выганаўскага Палесся, у выніку трэцяга падзелу (1795 г.) – астатняя яго частка. Большая частка рэгіёна ўвайшла ў склад Пінскага павета Мінскай губерні, заходнія ўскраіны – у склад Слонімскага павета (у 1795—1797 гг. у складзе Слонімскай, у 1797—1801 гг. – Літоўскай, з 1801 г. – Гродзенскай губерні). У 1921—1939 гг. Выганаўскае Палессе ўваходзіла ў склад Польшчы. Адміністрацыйна яно з'яўлялася часткай Палескага (Брэсцкага) ваяводства, уваходзячы пераважна ў склад Косаўскага павета. З 1939 г. гэты рэгіён у складзе БССР (Целяханскі, часткова Лагішынскі і Ганцавіцкі раёны Пінскай вобласці, ускраіны – у складзе Косаўскага раёна Брэсцкай і Ляхавіцкага раёна Баранавіцкай абласцей). У 1954 г. Пінская вобласць і чатыры раёны Баранавіцкай (у тым ліку Ляхавіцкі) уключаны ў склад Брэсцкай вобласці. Косаўскі раён у 1947 г. у выніку пераносу раённага цэнтра ў Івацэвічы перайменаваны ў Івацэвіцкі. Апошні ў1962 г. уключаны ў Бярозаўскі раён, а ў 1965 г. адноўлены. Целяханскі раён існаваў да 1959 г., затым уключаны ў склад Івацэвіцкага і Лагішынскага раёнаў. Лагішынскі раён у 1962 г. уключаны ў склад Пінскага, часткова Лунінецкага раёнаў. Потым некаторыя сельсаветы (раней уваходзілі ў склад Целяханскага раёна) перададзены ў Івацэвіцкі раён.

Лінгвагеаграфічнае даследаванне мовы рэгіёна дало магчымасць адасобіць асноўную частку Выганаўскага Палесся (Целяханшчыну) як пэўную дыялектную адзінку. Цэнтральнацеляханскія гаворкі

© Самуйлик Я.І., 2003

выступаюць як выразна акрэсленая дыялектная адзінка. Значная частка фанетычных, марфалагічных і лексічных з'яў характэрна гэтаму рэгіёну і мала пашырана або адсутнічае ў рэгіёнах суседніх. Да такіх рыс адносяцца наступныя.

А. У галіне фанетыкі:

1) рэфлекс *о > [ê] ў новых закрытых націскных складах: *в'ѐз, вэ^ы з, стэ^ы л*;

2) галосныя [*ы*], [*і*] на месцы *о ў прыназоўніку *под*: *пыд, п'ід*;

3) вымаўленне губна-губнога зычнага [*w*]: *пра'wда, до'wг'і, куп'і'w*;

4) галосны [*е*] на месцы *ę ў словаформах *гл'едзе'w, зл'ек'awса, зл'ека'цца*;

5) ужыванне пераднаціскнога галоснага [*е*] ў словаформе *йейцэ'м // йейцо'м*;

6) вымаўленне слоў [джала] *жало'*, [часнок] *часны'к*;

7) палаталізаваныя зычныя [*дз*], [*ц*]: *дз'ен', ц'епэ'р* (у адрозненне ад палатальных, пашыраных у гродзенска-баранавіцкіх гаворках);

8) вымаўленна зычнага [*т*] у дзеясловуных формах 3-й асобы адз. і мн. ліку: *хо'дз'іт, хо'д'іт, хо'дз'ат, хо'д'ат*.

Б. У галіне граматыкі (марфалагічныя асаблівасці):

1) канчатак [-э] ў месным склоне адз. ліку назоўніка *мяжа'* (*мэжа'*): *на мэжэ'*;

2) ужыванне канчаткаў [-*эй*], [-*ей*] у назоўнікаў жаночага роду

3) ў родным склоне множнага ліку: *бабэ'й, баб'е'й*;

4) форма меснага склону назоўніка *чо'боты*: *у чобо'тах*;

5) канчаткі [-*е*], [-*і*] ў неазначальнай форме дзеясловаў *пэкц'е'*, *пэкц'і'*;

6) форма 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў *ходз'у', ход'у'*;

7) дзеяслоўная форма *в'е'с'ат* у выразе "*часы вісяць*".

В. У галіне лексікі:

Ужыванне лексем: *со'н'ен'ко* (сонейка), *пэрэ'хмарок* (воблака), *красноголо'в'ік* (падасінавік), *овэ'чые грыбы* (неядомыя грыбы), *журахв'і'ны* (журавіны), *чобу'р, чыбу'р* (чабор), *пта'шка* (птушка), *орабу'шок, гарабу'шок* (верабей), *св'і'н'н'е ру'хкают* (свінні рохкаюць), *йе'жык* (вожык), *пыдло'га, помо'ст* (падлога), *ла'пно* (вапна), *звэд* (вага ў калодзежным жураўлі), *звэд* (саха ў калодзежнам жураўлі – іншая семантыка), *комн'ак'і'* (таўчоная бульба – страва), *вуздэ'чка, уздэ'чка* (аброць), *спова'ц'і* (спяваць), *цэ'ха* (палатняная коўдра, радно), *му'с'іт* (мабыць).

Наш рэгіянальны Атлас народных гаворак Выганаўскага Палесся (рукапіс) паказвае наступны малюнак міждыялектных суадносін гаворак гэтай тэрыторыі [4].

1. Выдзяляюцца рысы, якія аб'ядноўваюць увесь ці амаль увесь рэгіён з Панямоннем і супрацьпастаўляюцца Загароддзю: *по'л'е – по'лэ* (карта 25), цвёрды *ц* : мяккі *ц* (карта 38), *у но'с'і : в носу', в но'совы* (карта 57), *л'у'дз'ам : л'у'д'ум* (карта 60), *но'вы : но'вый* (карта 63), *молоды' : молоды'й* (карта 64), *ус'е' : ус'і'* (карта 70), *розка'звац'і : роска'зуваты* (карта 76), *со'н'ейко : со'нычко* (карта 86) і інш.

2. Рысы, якія аб'ядноўваюць з Панямоннем большую частку тэрыторыі Выганаўскага Палесся, акрамя крайняга поўдня (гаворкі валішчанска-аброўскія і інш.): *роб'і'ц'і, роб'і'т'і : роби'ти, робы'ты* (карта 27), *з'іма' : зима', зыма'* (карта 28), *до'вг'і : до'вги, до'вгый* (карта 31), *ц'і'хо, т'і'хо : ти'хо, ты'хо* (карта 33), *на дворэ' : на двор'і'* (карта 55), *кл'у'чка : кл'уч* – вага ў калодзежным жураўлі (карта 118) і інш.

3. Рысы, якія аб'ядноўваюць з Панямоннем большую частку гаворак рэгіёна; з Загароддзем аб'ядноўваюцца асобныя гаворкі, якія тэрытарыяльна ўтвараюць "астравы", "кліны": цвёрды *р* : мяккі *р* (карта 36), цвёрдыя шыпячыя : мяккія шыпячыя (карта 37), *стрыгу'т : стрыжу'т'* (карта 83).

4. Рысы, якія аб'ядноўваюць з Панямоннем паўночную і цэнтральную частку рэгіёна; гаворкі яго паўднёвай часткі аб'ядноўваюцца з Загароддзем: *дз'ен'о'к : дэн'о'к* (карта 24), *дз'ен' : дэн'* (карта 32), *дз'ед : д'ед, д'ід* (карта 34), *жа'ло*: адсутнасць гэтай словаформы – вымаўленне слова "джала" (карта 19).

5. Клінападобны арэал па лініі Івацэвічы – Целяханы, які аб'ядноўваецца з Панямоннем: *слоне'чн'ік : слонэ'чн'ік* (карта 20).

6. Рысы, якія аб'ядноўваюць з Панямоннем паўночную частку рэгіёна; цэнтральная і паўднёвая часткі аб'ядноўваюцца з Загароддзем: *во'с'ен' : о'с'ен', о'сэн'* (карта 43), *во'чы : о'чы* (карта 44), *о'блако* : адсутнасць гэтай словаформы (карта 87), *с'о'н'н'а* : адсутнасць гэтай словаформы (карта 90), *пэту'х : п'е'вэн'* (карта 103), [пра курэй] *соко'чуц' : сокора'т* (карта 105), *гумно' : клу'н'а* (карта 114), *боронова'ц'і : волочы'ц'і* (карта 128).

7. Рысы, якія аб'ядноўваюць Выганаўскае Палессе з Загароддзем і супрацьпастаўляюць яго Панямонню: оканне : аканне (карта 1), *вэн, вôн* і інш.: *ён* (карта 50), *в'е'ц'ор, в'і'т'ор : в'е'ц'ер* (карта 5), *мэд : м'од* (карта 10), *вэ'чор : в'е'чар* (карта 11), *за'йец, за'йец' : за'йац* (карта 15), *був, буў : быў* (карта 18), *бэ'рог : б'е'раг* (карта 22), *до'вгэйе* : іншыя варыянты (карта 26), *дуб : дуп* (карта 39), *мн'а'со : мйа'со* (карта 42), *шчо, шо : што* (карта 52), *бабэ'й : баб, ба'баў* (карта 59), *ходз'і'ц'і, ход'і'т'і, ходы'ты*

: хадз'і'ц' (карта 73), *роб'і'ц'іса : раб'і'цца* (карта 74), *л'е'тац', лэ'таты : л'ата'ц'* (карта 77), *чы : ц'і* (карта 85), *по'ночы*: адсутнасць гэтага слова – цёмна (карта 89), *страм'і'на : драб'і'на* – драбіны (карта 113), *клу'н'а : гумно'* (карта 114), *волочы'ц'і : баранава'ц'* (карта 128), *судос'і'ц'іса* : адсутнасць гэтага слова – сустрэцца (карта 129), *чо'боты : бо'ты* (карта 131), *му'с'іт, му'сыт' : ма'быц'* (карта 137).

8. Лакальныя сувязі часткі гаворак Выганаўскага Палесся і Загароддзя: *пролэ'й : пролы'й* – лівень (карта 88), корань "*дзюб*" – дзюба ў птушак (карта 100), *ра'ўкайе : мр'а'вкайе* – кошка мяўкае (карта 108), *пэрэ'чынок : пырэ'чынок* – пластаваны абярэмак сена (карта 120), *цэ'ха : ц'і'ха* – палатняная коўдра (карта 132).

9. Рысы, якія аб'ядноўваюць гаворкі Выганаўскага Палесся, Загароддзя і Тураўшчыны: оканне (карта 1), пратэтычны *в* (карта 50), *в'е'ц'ор, в'і'т'ор* (карта 5) [5: Т.2: К. 40], *за'йец, за'йец'* (карта 15), *був, буў, була'* (карта 18), *шчо* – вымаўленне слова "што" (карта 52), *по'ночы* – цёмна (карта 89), *ц'еп'е'р, ц'епе'р, тэпэ'р* – сёння (карта 90), *волочы'ц'і, волочы'ц', волочы'ты* – баранаваць (карта 128).

10. Рысы, якія аб'ядноўваюць гаворкі Выганаўскага Палесся з гаворкамі Тураўшчыны і не пашыраюцца на асноўную частку Загароддзя: *но'в'е* (карта 23), *молода'* (карта 65), *молодэ', молодэ'йе* (карта 68), *чэбрэ'ц* – чабор (карта 97), *кубло'* – гняздо (карта 99), *ку'ра* – курыца (карта 104), [конь] *нату'рысты* (карта 110), *н'ебо'ж* – пляменнік (карта 135). Дарэчы, па этнаграфічных асаблівасцях частка Выганаўскага Палесся ўваходзіць ва Усходнепалескі рэгіён.

11. Асаблівасці гаворак Выганаўскага Палесся утвараюць значныя арэалы ў палескім дыялектным кантыніуме: *н'е'шчо : н'е'што* – займеннік "нешта" (карта 72), *бойу'са : бойу'с'а* (карта 79), *бу'с'ко* : іншыя назвы – бусел (карта 101), *коп'і'ца : копа'* – капа сена (карта 122).

Вялікая роля ў фарміраванні дыялектнага ландшафту гаворак Выганаўскага Палесся належыць міграцыйным (пераважна мікраміграцыйным) рухам і міждыялектным кантактам. Аснова выдзялення цэнтральнацеляханскіх гаворак, відаць, была закладзена яшчэ да XIII ст. Наяўнасць местачковых цэнтраў у Выганаўскім Палессі спрыяла, па-першае, вылучэнню мікрагруп мясцовых гаворак, па-другое, іх кансалідацыі і захаванню. Наклалі адбітак на дыялектны ландшафт рэгіёна і колішнія дзяржаўныя і адміністрацыйныя межы. Так, сучасная дыялектная мяжа паміж цэнтральнацеляханскай групай паўночнабрэсцкіх гаворак і панямонскімі гаворкамі амаль супадае з былой мяжой Пінскага княства (да пачатку 70-х гадоў XII ст. уваходзіла ў склад Тураўскага княства) з Чорнай Руссю XII-XIII стст., а потым з Літвой часоў Міндоўга.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963; Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. Мінск: Навука і тэхніка, 1969; Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. У пяці тамах. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993–1998; Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995 (Паўднёва-заходнія ізаглосы).
2. Клімчук Ф.Д. Гаворкі Заходняга Палесся. Фанетычны нарыс. –Мінск: Навука і тэхніка, 1983.
3. Алексеюк М.И. Брест-Литовское воеводство с конца XVI в. до 1772 г. (Карта-схема захоўваецца ў Брэсцкім краязнаўчым музеі).
4. Самуйлік Я.Р. Атлас народных гаворак Выганаўскага Палесся (рукапіс).
5. Атлас української мови. Т. 2. Волинь, Наддністранщина, Закарпаття і суміжні землі. – Київ: Навукова думка, 1988. – Карта № 40.

Матеріал надійшов до редакції 10.12.2003 р.

Самуйлик Я.И. Говоры Выганайского Полесья в междиалектной среде.

В статье рассматриваются вопросы междиалектных связей говоров Выганайского Полесья, а также обосновывается выделение центральнотелеханской группы говоров.

Y.I. Samyjlyk. The Dialectual Groups of Vygonoshchi Polesye.

The article examines the questions of the connections between different dialectal groups of Vygonoshchi Polesye. It also explains the distinct character of the Central Telekhany dialectal group.